

ԱՂՎԱՆԻՑ ՄԱՐԶԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՆ  
ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի

Հայոց «Աշխարհացոյց»-ում Աղվանից մարզպանությունը հիշատակվում է Սասանյան Իրանի Քուստ-ի Կապկոի երկրամասի շահրերի շարքում, իսկ Աղվանից մարզպանության նկարագրության մեջ հաղորդվում են լրացուցիչ տեղեկություններ, որոնց ուսումնասիրությունը առաջնային նշանակություն ունի Աղվանից մարզպանության վարչական բաժանումների ուսումնասիրության համար: Այսպես, հայոց «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունում Աղվանքի մասին գրված է. «ԻԱ. Աշխարի Աղբանիա, այսինքն Աղուանք, յելից Վրաց, յերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչեւ ցՀայոց սահմանաւ, առ Կուր գետով. թէպէտ եւ աստի ցԿուր զամենայն սահմանս հանեալ է 'ի Հայոց: Բայց մեք ասասցուք զբուն աշխարին Աղուանից, որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ եւ Կովկաս լերինն: Նախ առ Վոք, Եխնի գաւառ առ Աղուան գետովն, եւ Քամբէճան առ Կուրաւ. եւ ըստ հարաւոյ նորա բերդն Վարազմանաւառ, հանդերձ Կուրդաթ գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչեւ ցԿուր գետ. յորոյ յելից կողմանէ Գըլգաւ քաղաք, առ Աղուան գետով, եւ Բիխ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ յելից նորա, Շաքէ, եւ Ղէղառու գետ. առ որով հոմանուն գաւառ՝ առ Սանի գետով: Այս ամենայն հոսին 'ի Կովկասայ, եւ խառնեալ 'ի յԱղուան գետ՝ անկանին 'ի Կուր գետ. իսկ 'ի յելից կուսէ՝ Քավաղակ քաղաք Աղուանից մերձ 'ի Կաւկաս. ընդ որոյ մէջ գետն Սէրոջ դէպ 'ի հարաւոյ ըստ փոքր (?) Հայոց»<sup>1</sup>:

Աղվանից մարզպանությունը նկարագրված է նաև «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ:

<sup>1</sup> Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք մախնեաց, հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881, 28-29: Տե՛ս նաև Սատենագիրք Յայոց, հ. Բ, Ե. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2151: The Geography of Ananias of širak (Ašxarhacoyc), The Long and the Short Recensions, Introduction, translation and commentary by R. Hewsen, Wiesbaden, 1992, pp. 59, 143-146 (այսուհետև՝ Hewsen).

«ԻՋ. Աղբանիա, այս ինքն է Աղուանք, յելից կալով Վրաց առ երի Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչև ցԿասքից ծովն և ցՀայոց սահմանսն առ Կուր գետով: Ունի դաշտս արգաւանդս, քաղաքս և բերդս և գեղաքաղաքս, գետս բազումս, եղեգունս հզօրս: Եւ գաւառք են այսոցիկ. Եխնի, Բեխ, Քամբէճան, Շաքէ, Ոստանի Մարծպան, Դաշտի Բալասական. և այլ գաւառս զորս ՚ի Հայոց հանեալ է, Շիկաշէն, Գարդման, Կողթ, Ջաւէ և այլ քսան գաւառ մինչև ցխառնումն Երասխայ ՚ի Կուր գետ»<sup>2</sup>:

«Քսան եւ վեցերորդ՝ Աղբանիա է, այսինքն Աղուանք, յելից կալով Վրաց առ երի Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչեւ ի Կասքից ծովն եւ ցՀայոց սահմանն առ Կուր գետով: Եւ ունի Աղուանք դաշտս արգաւանդս, եւ գետս բազումս, եւ եղեգունս հզաւրս, եւ քաղաքս, եւ բերդս, եւ գեղաքաղաքս: Եւ գաւառք են այսոցիկ. Եխնի, Բեխ, Քամբէճան, Հողմաղ, Շաքէ, Գեգաւու, Ոստան, Հաբանդ, Իմարծ, Պանան, Քաղաց դաշտ, Իբազկան. եւ այլ գաւառք, զոր ի Հայոց հանեալ է. Շակաշէն, Գարդման, Քուստիփառնես, Կողթ, Ազուէ, Թուլքատակ, Ռոռոստակ, Ռոտպետակ, Մեծ Կուանք, Մեծ Իրանք, Պիանք, Հարձկանք, Պածանք, Մոխանք, Վակունիք, Փոքր Հաբանդ, Սիսական, Ռոտաստակ, Բերծոր, Առոռտ մինչեւ ի խառնումն Երասխայ ի Կուր գետ»<sup>3</sup>:

Քննության շահեկանությունից ելնելով՝ մեջբերում ենք նաև Աղվանքի գավառների մասին Ղևոնդի հաղորդումը, որը խնդրո ուսումնասիրության համար ունի բացառիկ կարևոր նշանակություն: Ղևոնդը գրում է, որ խազարները Կուրից հյուսիս գրավում են Աղվանքի գավառները՝ Հեջար, Քաղա, Ոստան Մարգպանյան, Հաբանդ, Գեղավիւ, Շաքե, Բեխ, Խենի, Կամբեխճան, Խողմագ, որից հետո ավելացնում է. «առին և զցանկալի դաշտն Բաղասական...»<sup>4</sup>:

«Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունից պարզվում է, որ Աղվանքի նկարագրության մեջ հին Աղվանքի ծովափնյա մասն արտացոլված չէ, այսինքն՝ հեղինակը Կապադակից արևելք ընկած տարածքները բուն Աղվանքի մաս չի համարում: Հետևաբար ընդարձակ խմբագրության մեջ արտացոլված է վարչա-քաղաքական

<sup>2</sup> Патканов К., Армянская География VII века, Санкт-Петербург, 1877. Հավելված՝ «Աշխարհացոյց է դարու», էջ 17:

<sup>3</sup> Արախման Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 348:

<sup>4</sup> Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Սանկտ Պետերբուրգ, 1887, էջ 132:

բաժանման որոշակի կացություն, ինչը պայմանավորված էր հին Աղվանքի արևելյան կեսն ընդգրկող Բաղասական վարչական միավորի գոյությամբ, որն ավելի ուշ արդեն միացվում է Աղվանից մարզպանությանը: Համառոտ խմբագրության մեջ բացակայում է Կապադակը, ավելի ճիշտ Կապադակի անունը և միաժամանակ Մարծպանի: (իմա՝ Մարզպանյան) և Ղաշտի Բաղասականի ու Իբազկանի հիշատակությամբ արդեն Աղվանքի սահմանները հասցվել են արևելքում մինչև Կասպից ծով: «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը, նկարագրելով Աղվանքի գավառները, միաժամանակ տեղագրական որոշակի ուղղորդումներ ու հստակություններ է մտցնում շարադրանքի մեջ: Քննությունը սկսենք ընդարձակ խմբագրության մեջ առաջինը հիշատակված Եխնիից հետո նշված Կամբեճանից:

Կամբեճան: Աղվանքի այս գավառի մասին հիշատակում են անտիկ աղբյուրները: Այսպես, Ստրաբոնը Կամբյուսենե-Կամբեճանը և Խործենեն համարում է Հայաստանի ամենափյունիսային գավառները, որոնք մոտ են Կովկասյան լեռներին, Իբերիային ու Կողքիսին<sup>5</sup>: Այս տեղեկությանը գործնականում չեն հակասում նաև Կամբյուսենեին վերաբերող հաջորդ տեղեկությունները: Ամասիացի մեծ աշխարհագրագետը գրում է, որ Հայաստանը մասամբ հարթավայրային, մասամբ էլ լեռնային երկիր է, «ինչպես Կամբյուսենեն, որտեղ հայերը միաժամանակ սահմանակցում են իբերների և աղվանների հետ»<sup>6</sup>: Վերջին երկու տեղեկություններից հստակ երևում է, որ Կամբյուսենեն Ստրաբոնի ժամանակ մտնում էր Հայաստանի մեջ, որը Կամբեճանի արևմտյան կողմում սահմանակցում էր Վիրքին, իսկ արևելքում՝ Աղվանքին: Հաջորդ տեղեկության մեջ Ստրաբոնը գրում է, որ «անցումը Իբերիայից Աղվանք ձգվում է անջուր և քարքարոտ Կամբյուսենե մարզով դեպի Ալազան գետը»<sup>7</sup>, այսինքն՝ հստակ նշված է, որ անցումը Իբերիայից ուղղակի Աղվանք չէր մտնում,

<sup>5</sup> Ստրաբոն (քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան), Երևան, 1940, էջ 57:

<sup>6</sup> Страбон, География в 17 книгах (перевод, статья и комментарии Г. Страпановского), Ленинград, 1964, с. 475; The Geography of Strabo (with an English translation by H. Jones), In Eight Volumes, London, 1969, p. 223.

<sup>7</sup> Страбон, с. 476; Strabo, p. 219. Այս տեղեկությունը Հր. Աճառյանի մոտ թարգմանված է. «Վիրքից Աղվանք անցքը չոր ու անջուր Կամբյուսենեով է՝ Ալազոնիս գետից այն կողմ» (Ստրաբոն, էջ 110), այսինքն Կամբեճանը տարածվել է մինչև Ալազան գետի աջափնյակը, որից հյուսիս Աղվանքն էր:

քանի որ ճանապարհը պետք է նախ անցնել Կամբեճան գավառով մինչև Ալազան գետը, որը Ստրաբոնը հիշատակում է Աղվանքի կազմում<sup>8</sup>: Ստրաբոնի մեկ այլ տեղեկության մեջ ևս<sup>9</sup> Աղվանքից Իբերիա անցումը կապվում է Ալազան գետի վերին հոսանքի շրջանի հետ: Հակառակ դեպքում Կամբեճանը տեսնել Աղվանքի կազմում սխալ կլինի Ստրաբոնի մյուս տեղեկությունների քննության համատեքստում:

Մ. թ. ա. I դարում Կամբեճանի՝ Հայաստանի կազմում գտնվելու մասին վկայում են նաև Դիոն Կասսիոսը և Պլուտարքոսը: Համաձայն առաջինի՝ աղվանները բնակվել են Կյուռնոսից (Կուրից) հյուսիս, և արդեն հաջորդ տեղեկություններից պարզվում է, որ աղվանները բնակվել են Ալազան գետի ձախ ափին, քանի որ առանց դիմադրության հռոմեական բանակն անցնում է Կուր, Կամբյուսես (Իորի) գետերը և արդեն Աբաս-Ալազան գետի հյուսիսային ափին հանդիպում աղվաններին<sup>10</sup>:

Նույն դեպքերը նկարագրող Պլուտարքոսը ավելացնում է, որ հռոմեական բանակը դժվարությամբ անցնում է Կյուռնոս գետը, քանի որ բարբարոսները (իմա՝ աղվանները) գետի վրա երկար ցցապատ էին կառուցել, և Աբանտ-Ալազան գետի մոտ (հյուսիսային ափին-և. Հ.) հանդիպում են աղվանների մեծ բանակին<sup>11</sup>: Կուր գետի վրա կառուցված ցցապատի մասին հիշատակությունը կասկածելի է, քանի որ այդ դեպքում հենց նույն գետի հյուսիսային ափին աղվանները կդիմադրեին նվաճողներին, և հռոմեացիներն անարգել չէին անցնի մինչև Ալազան ընկած տարածքը: Պարզապես կարելի է մտածել, որ Պոմպեոսի փառքը զովերգող Պլուտարքոսը պատմական տվյալ (նաև շատ դեպքերում) տեղեկությունը շարադրելիս դիմել է, այսպես ասած, պատկերավոր նկարագրության միջոցների:

Դիոն Կասսիոսի և Պլուտարքոսի տեղեկությունները աղվանների հետ Պոմպեոսի առաջին բախման մասին բացահայտում են կարևոր

<sup>8</sup> Страбон, с. 474; Strabo, p. 219.

<sup>9</sup> Страбон, с. 474; Strabo, p. 221.

<sup>10</sup> «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Հին հունական աղբյուրներ», Ա. Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, թարգմ. քննադրից, առաջաբան և ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 142, 145:

<sup>11</sup> Плутарх, Избранные жизнеописания, т. II, Москва, 1987, с. 311; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, կազմեց, հին հունարենից թարգմանեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց՝ Ս. Գրքաշարյան, Երևան, 2001, էջ 267:

մանրամասներ: Երկու հեղինակներն էլ գրում են, որ աղվաններն առաջին անգամ հարձակվել են Պոմպեոսի վրա՝ անցնելով Կուր գետը: Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է, որ Պոմպեոսը զորքը բաժանում է երեք մասի և ծնեռում Անահտական երկրում և Կուր գետի մոտ: Կարծում ենք, որ Կուրի մոտ բանակած հռոմեական բանակի մի մասը գտնվել է ներկայիս Մինգեչաուրի ուղղությամբ, որտեղից էլ հարձակվել է աղվանների մի խումբը<sup>12</sup>: Ուրեմն, երկու հեղինակներն էլ Կուրից Ալազան ընկած երկիրը չեն ընդգրկում Աղվանքի մեջ, որը, դատելով Ստրաբոնի տեղեկություններից, մտել է Հայաստանի մեջ: Պատահական չէ նաև, որ Պոմպեոսը երկրորդ անգամ իր արշավանքը աղվանների դեմ, ըստ Դիոն Կասսիոսի, կրկին սկսում է Հայաստանից<sup>13</sup>: Ըստ էության, Դիոն Կասսիոսի և Պլուտարքոսի հիշատակած Անահտական երկիրը և Փոքր Հայքը նույնանում են Կամբեճանին, ընդ որում, Կամբեճանը Անահիտի անունով անվանելը, ամենայն հավանականությամբ, կապված է Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքի հետ, և այս առումով կարծում ենք, որ պատահական չէ Ստրաբոնի այն տեղեկությունը, թե աղվանները առավել պաշտում են Սելենե-Լուսինն, որի սրբավայրը գտնվել է Իբերիային մոտ<sup>14</sup>, հավանաբար Վելիս-Ցիխեից արևելք: Հայտնի է, որ Լուսնի պաշտամունքը հայերի մոտ նույնպես կարևոր տեղ է գրավել և կապված է եղել Անահիտի պաշտամունքի հետ<sup>15</sup>: Հենց Վելիս-Ցիխեից արևելք ընկած շրջանում էլ Աղվանքը մ. թ. ա. I - մ. թ. I դարերում պետք է սահմանակցեր իբերներին: Օրինակ, նույն Ստրաբոնը գրում էր, որ աղվանները ապրում են իբերների ու Կասպից ծովի միջև<sup>16</sup>: Իսկ Պլինիոս Ավագն էլ գրում է, որ աղվանները իբերներից բաժանված են Օկազան (Ալազան-Խ. Հ.) գետով<sup>17</sup>: Եթե, իրոք, իբերների ու աղվանների սահմանգիծը համարենք Ալազան գետը, ապա ամբողջ Կամբեճանը, եթե ոչ Իդրի գետի ձախափնյակը, պետք է տեսնենք Վիրքի կազմում: Այս մոտեցումը չի բացառվում, եթե նկատի ունենանք,

<sup>12</sup> Այս կարծիքն ավելի վաղ հայտնել է Հ. Սվազյանը (տե՛ս Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն (Հնագույն շրջանից-VIII դարը ներառյալ), Երևան, 2006, էջ 124):

<sup>13</sup> Դիոն Կասսիոս, էջ 145:

<sup>14</sup> Страбон, с. 477.

<sup>15</sup> Մելիք-Փաշայան Կ., Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 66-72:

<sup>16</sup> Страбон, с. 475.

<sup>17</sup> Plinii Secundi C., Naturalis historiae, v. 1-10, Cambridge, Mass.-London, 1950-1962 (Loeb Classical Library), VI, 26, 29.

որ Վիրքի արքայական տան<sup>18</sup> հայոց գահի հռոմեացի դրածոները մ. թ. I դարում որոշ ժամանակով իշխել են Հայաստանում, հետևաբար Կուրից հյուսիս ընկած Կամբեճանը կարճ ժամանակով գտնվել է Վիրքի քաղաքական իշխանության ներքո: Կամ էլ Պլինիոս Ավագի տեղեկությունը, ինչպես և Ստրաբոնինը, պետք է տեղագրական առումով դիտարկել կրկին Վելիս-Ցիխեից արևելք ընկած շրջանում, իսկ Ալազան գետն էլ Վելիս-Ցիխեից արևելք մինչև Կուրի մեջ թափվելը եղել է Աղվանքի արևմտյան սահմանագիծը:

Այսպիսով, Կամբեճանը մ. թ. ա. I (գուցե II դարից)-մ. թ. I դարերում, գտնվելով Հայաստանի կազմում, ընդգրկել է հսկայական տարածք՝ տարածվելով Կուրի և Ալազանի միջև, արևելքում մինչև Կուրի և Ալազանի միախառնումը, հյուսիս-արևմուտքում Վիրքից բաժանված էր Վելիս-Ցիխե ամրոցով, որից հարավ սահմանը ձգվում էր՝ կտրելով ներկայիս Ցիվի Գոմբորի լեռնաշղթան՝ հասնելով մինչև Աղստևի Կուրին խառնվելու կետը<sup>19</sup>:

Դատելով որոշ աղբյուրներից՝ մ. թ. II դարում Կամբեճանը անցնում է Աղվանքին, որի արևմտյան սահմանն էլ կազմում է Կամբեճանի վերը նշված արևմտյան սահմանագիծը: Այսպես, Պտղոմեոսը, առանց սահմանաբաժան գետ նշելու, գրում է, որ Աղվանքն արևմուտքում սահմանակցում է Իբերիային<sup>20</sup>, սակայն աշխարհագրագետի հետևյալ հիշատակությունը կարող է որոշակի եզրակացության հիմք հանդիսանալ: Պտղոմեոսը Իբերիայի և Կովկասից Կյուրոս (Կուր) գետը թափվող գետի միջև նշում է աղվանական բնակավայրեր<sup>21</sup>: Այս անանուն գետը, ըստ էության, նույնանուն է Ալազան գետին, հետևաբար Կամբեճանը մ. թ. II դարում արդեն մտնում էր Աղվանքի

<sup>18</sup> Օրինակ՝ Տակիտոսը խոսում է մ. թ. I դարի 40-ական թվականներին իբերա-աղվանական պատերազմի մասին (Корнелиус Тацит, *Анналы*, т. I, Ленинград, 1969, с. 213-214), որի արդյունքում, ըստ Ա. Հակոբյանի, կարճ ժամանակով Կամբեճանը անցավ Վիրքին (տե՛ս Акопян А., *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках*, Ереван, 1987, с. 28):

<sup>19</sup> Տե՛ս նաև Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն..., էջ 69-70: Մակար Եպս. Բարխուտարեանը Կամբեճանը տեղադրում է այժմյան Ջաքաթալայի շրջանում (տե՛ս Մակար Եպս. Բարխուտարեան, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*. Աղցախ, Երևան, 1999, էջ 61):

<sup>20</sup> Claudii Ptolemaei *Geographia*, e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus, voluminis primi, pars secunda, Parisiis, 1901, V, 11, 1.

<sup>21</sup> Նույն տեղում, V, 11, 3:

կազմի մեջ: Սակայն հետագա դարերում Կամբեճանը, որը երկար ժամանակ գտնվել էր Մեծ Հայքի պետության կազմում, շարունակում է պահպանել իր հայկական էթնիկ դիմագիծը: Վրաց աղբյուրների հավաստմամբ մ. թ. VI դարում Իբերիայի պատրիարք Պավլոս Գարեջելին Կամբեճանում (այսինքն նաև Հերթում՝ Կամբեճանի հյուսիսում) տեղի բնակչի հետ հայերեն է խոսել<sup>22</sup>: Վրաց պատմիչ Արսեն Սավարացին էլ հայտնում է, որ Թեոդորոս Ուտունուց հետապնդվող Հովհան Մայրավանեցին ի վերջո ապաստան է գտնում Կամբեճանի «Հայոց (Սոմխիթի) ծոր» կոչված վայրում<sup>23</sup>: Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Ղրափանակերտցին Կամբեճանի հայ բնակչությանը նկատի ունի, երբ գրում է, որ տեղի ժողովուրդը «ի ժողովրդենէն մերմէ և խաշն արօտի մերոյ էին»<sup>24</sup>: Կամբեճանը, ըստ Վախուշտի Բագրատիոնիի, համապատասխանում է ներկայիս Կիզիկին<sup>25</sup>:

Ստորև ուշադրություն ենք հրավիրում «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ Կամբեճանին վերաբերող հատվածի վրա: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, թվարկելով Աղվանքի գավառները, գրում է, որ «նախ առ Վրօք, Եխնի գաւառ առ Աղուան գետովն, եւ Քամբէճան առ Կուրաւ. եւ ըստ հարաւոյ նորա բերդն Վարազմանաւառ, հանդերձ Կուդրաթ գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչեւ ցԿուր գետ»: Եխնի գավառը գտնվել է Աղուան-Ալագան գետի վրա, որից հարավ հիշատակվող Կամբեճանը արդեն նշվում է Կուր գետի վրա: Սակայն, ինչպես արդեն նշել է ակադ. Ս. Երեմյանը, տվյալ հատվածում խոսքը գնում է ոչ թե Կուր գետի (տեքստում՝ Կուրաւ), այլ Իորի կամ Կամբեճան գետի մասին<sup>26</sup>,

<sup>22</sup> Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 98:

<sup>23</sup> Նույն տեղում, էջ 46-47:

<sup>24</sup> Յովհաննու կաթողիկոսի Ղրափանակերտցոյ պատմութիւն Հայոց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 220:

<sup>25</sup> Տե՛ս Мусхелашвили Д., Из историческоу географуу Восточной Грузуу (Վախու Գօրաքա), Դեմասու, 1982, с. 16, 22.

<sup>26</sup> Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 54: Ջարմանալի է, որ «Աղվանքը 387-706 թթ.» քարտեզում հայազետը Վարազմանավառը տեղադրել է Աղվանքի կազմից դուրս, իսկ Իորի գետի երկու ափերը ներառնելով Աղվանքի մեջ՝ Կամբեճանը ցույց է տվել միայն նույն գետի ծախափնյակում (տե՛ս Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 264)՝ աջափնյակը չնշելով ոչ մի գավառի մեջ: Կուդրաթը քարտեզի վրա չի նշվում, բայց ներառված է Աղվանքի մեջ:

հակառակ դեպքում Վարազմանավառ բերդը Կուղրաթ գյուղաքաղաքով հարկ կլինի տեղադրել Կուրից հարավ, ինչն, անշուշտ, սխալ կլինի: Մյուս կողմից էլ ակադ. Ս. Երեմյանի կողմից երկրորդ սրբագրումը՝ Կամբեճանից հյուսիս (տեքստում՝ հարավ) նշված բերդի և գյուղաքաղաքի տեղադրումը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ, քանի որ Վարազմանավառ բերդն ու Կուղրաթ գյուղաքաղաքն անապատային վայրերով հիշատակվում են մինչև Կուր գետը, որից արևելք արդեն Գըվգավ քաղաքն է Աղուան-Ալազան գետի վրա: Հետևաբար Կուր գետից արևելք հիշատակված Գըվգավ քաղաքը, որը, մեր կարծիքով, Պտղոմեոսի հիշատակած Դեզլանեն է<sup>27</sup> (կարդա՝ Գեզլավ), պետք է գտնվեր Ալազանի՝ Կուրի մեջ թափվելու վայրի մոտ, որպեսզի Կուր և Ալազան գետերը հիշատակվեին միմյանց հարևանությամբ: Այս պարագայում հարկավ կարելի է ենթադրել, որ «Աշխարհացոյց»-ը, Կամբեճան գավառը տեղադրելով նույնանուն գետի միայն հյուսիսային ափին, գետից հարավ ընկած Վարազմանավառ բերդն ու Կուղրաթ գյուղաքաղաքն էլ չի ընդգրկում Կամբեճանի մեջ, ինչից կարելի է կրկին ենթադրել, որ նշված բերդն ու գյուղաքաղաքը հանդիսացել են վարչական այլ միավոր, ինչն այլ աղբյուրներով չի հաստատվում: Սակայն, ինչպես վերը քննարկած աղբյուրները, այնպես էլ ուշ շրջանի հեղինակները Կամբեճանը տեղադրում են Կուր և Ալազան գետերի միջև: Օրինակ՝ Մովսես Դավթուրանցին գրում է, որ Զուանշիրն անցնում է իրեն ենթակա իր հայրենիքի սահմաններից Կուր գետի այն կողմը գտնվող Կապիճան (Կամբեճան) գավառը և ճակատամարտում պարսից զորքի դեմ<sup>28</sup>: Ինչպես տեսնում ենք, Կամբեճանը գտնվել է Կուրից հյուսիս, հետևաբար Կամբեճանի տեղադրությունը Իորի գետի հյուսիսային և հարավային ափերին միանշանակ հաստատվում է սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով: Իսկ միմյանց հարևանությամբ գտնված Վարազմանավառ բերդն ու Կուղրաթ գյուղաքաղաքը<sup>29</sup> գտնվել են Իորի գետի աջափնյակում, ամենայն հավանականությամբ, Վիրքի

<sup>27</sup> Ptol. V, 11, 3.

<sup>28</sup> Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 178, 305:

<sup>29</sup> Վախուշտի Բագրատիոնին Վարազմանավառ բերդը նույնացնում է Մանավի գյուղին (Hewsen, p. 144; Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 82), իսկ Կուղրաքը Կաճրեթի գյուղն է Կախեթում (Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 61):

արևելյան սահմանի հարևանությամբ, որտեղից մինչև Հոնաց դուռը (Ճորա պահակ) և Արաքս գետը իշխում էր Ջուանշիրը<sup>30</sup>։

Այսպիսով, աղբյուրների տեղեկությունների քննությունից կարող ենք եզրակացնել, որ Կամբեճանը եղել է Աղվանքի ամենաընդարձակ գավառը, որտեղ զգալի է եղել հայ էթնոսի դերը, և ըստ էության հենց դա էր պատճառը, որ մտնելով մախ Աղվանից թագավորության, հետո մարզպանության մեջ՝ Կամբեճանը պատմական աղբյուրներում էթնիկական առումով տարբերվում էր Աղվանքից։ Այս կարծիքը հաստատվում է այն տեղեկությամբ, որ V դարի երկրորդ կեսին աղվանական թագավոր Կաջագանի եկեղեցական-կրոնական գործունեության մեջ Կամբեճանը և Աղվանքը հիշատակվում են կողք կողքի, որոնք նույն հրամանն են ստանում թագավորից<sup>31</sup>։

Կապաղակ։ Աղվանից թագավորության մայրաքաղաքն էր և նույնանում է ներկայիս Կաբալա գյուղին (Չուխուր Կաբալա, Կոչալանչայ և Կարաչայ գետերի միջև)՝ Նիժ գյուղի մոտակայքում<sup>32</sup>։ Եղիշեն քաղաքն անվանում է մեծ շահաստան<sup>33</sup>։ Կապաղակն առաջին անգամ հիշատակվում են Պլինիոս Ավագը Cabalaca<sup>34</sup> և Պտղոմեոսը Χαβλάα<sup>35</sup> անվանաձևերով։ Կապաղակը Շաքեի հետ հիշատակվում է նաև «Hudūd al-'Alam»-ում<sup>36</sup>։ Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Կապաղակի միջով հոսում էր Սեբոջ գետը, որը նույնանում է ներկայիս Թուրիանչային, դեպի հարավ՝ Փոքր Հայաստան։ Աս. Մնացականյանի

<sup>30</sup> Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 183։

<sup>31</sup> Նույն տեղում, էջ 50։

<sup>32</sup> Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 58։ Մակար եպս.

Բարխուտարեանցը Կապաղակին նույնացնում է նաև Գեղավու, Գեղաուժ գավառը և տեղադրում Ղապալայի շրջանում (տե՛ս Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր..., էջ 61)։ Կապաղակին նույնանում է Եսայի կաթողիկոսի հիշատակած Ղապալ-Ղապալան (տե՛ս Աղուանից կաթողիկոս Տ. Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Ստեփանակերտ, 2007, էջ 51, 53)։

<sup>33</sup> Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, աշխատասիրությամբ Ե. Տեր-Սիմասյանի, Երևան, 1989, էջ 154։

<sup>34</sup> Plinii Secundii C., Naturalis historiae, VI, 26, 29.

<sup>35</sup> Ptol. V, 11, 5. Ս. Երեմյանը Կապաղակի հետ է նույնացնում նաև Θαβλάχα-ն, ինչը կասկածելի է։

<sup>36</sup> Hudūd al-'Alam, The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H.-982 A. D., translated and explained by V. Minorsky, with the Preface by V. Barthold, London, 1982, pp. 77, 144։ Կապաղակը բազմիցս հիշատակվում են արաբական աղբյուրները (տե՛ս օրինակ Արաբական աղբյուրներ, Գ, Արաբ մատենագիրներ, Թ-ժ դարեր, թարգմ. բնագրից, ներածությունը Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 265, 274, 476, 574, 622 և այլն)։

կողմից այս Փոքր Հայքի նույնացումը Անդրկուրյան Հայքին (Կամբեճանին)<sup>37</sup> կասկածելի է, քանի որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Փոքր Հայքի անվան տակ հնարավոր է՝ նկատի ունի Հայոց Արևելից կողմերը, և V դարի Այսրկովկասի վարչաքաղաքական կացության պայմաններում Հայոց Արևելից կողմերը իրոք կարող էին նույնացվել և ընկալվել որպես Փոքր Հայաստան, «Խորին Հայք»: Սակայն այս հարցում կիսում ենք Ա. Հակոբյանի կարծիքը, համաձայն որի՝ վենետիկյան գրչագրի նախագաղափար օրինակի տվյալ հատվածում եղել է՝ «...դարձուածք Եփրատայ դէպ ի հարաւոյ, ըստ Փոքր Հայոց» նախադասության ավարտը, որի «դէպ ի հարաւոյ» բառերի նույնությունը Աղվանքի նկարագրության մեջ առկա հատվածի հետ պատճառ է դարձել անուշադիր գրչի վրիպման համար<sup>38</sup>: Կապաղակը՝ որպես գավառ և եպիսկոպոսություն, հիշատակում է նաև «Պատմութիւն Աղուանից»-ը<sup>39</sup>: Կապաղակը՝ որպես Աղվանից թագավորության մայրաքաղաք, «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրություններում և Ղևոնդի մոտ հանդես է գալիս Ոստան անվանումով (տե՛ս ստորև): Ըստ Վ. Մինորսկու՝ Իսթախրիի հիշատակած Անբասիան (Անբասի իշխանությունը) նույնանուն է Կապաղակին<sup>40</sup>: Մեր կարծիքով, Անբասիան «Աշխարհացոյց»-ի հին օրինակներում հիշատակված Համբասին է, որը չի նույնանում Հաբանդին<sup>41</sup>:

**Շաքե:** Համապատասխանում է Շաքի կամ Նուխի քաղաքի շրջանին, Կապաղակից արևմուտք, Աղրիչայ և Կուրմուխչայ գետերի միջև<sup>42</sup>: Պտղոմեոսի Օսիկան է (Շիկա-Շակա)<sup>43</sup>: Շաքեն հանդիսացել է Աղվանքի եպիսկոպոսություններից մեկը<sup>44</sup>: Շաքեն Կապաղակի հետ

<sup>37</sup> Мнацаканян А., О литературе Кавказской Албании, Ереван, 1969, с. 39, 41-42.

<sup>38</sup> Յակոբեան Ա., Միսական-ի Կոտակ և Աղջախի հարաւային միւս գաւառների տեղորոշումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա-Երեւան, 2008, թիվ 1-12, էջ 93-94, ծնթ. 4: Տե՛ս նաև Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճազոգիտական հետազօտութիւններ (Աղջախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 217-218:

<sup>39</sup> Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 89, 122, 232, 294, 304, 345-346:

<sup>40</sup> Минорский В., История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963, с. 107, 191.

<sup>41</sup> Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105:

<sup>42</sup> Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր..., էջ 61: Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 73: Минорский В., История Ширвана..., с. 116.

<sup>43</sup> Ptol. V, 11, 4.

<sup>44</sup> Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 122, 213, 344:

կողք կողքի բազմիցս հիշատակում են միջնադարյան արաբ հեղինակները՝ Իսթախրին, Իբն Հաուկալը, Մուկադդասին, Իբն ալ-Ասիրը և ուրիշներ<sup>45</sup>։ Բալազուրին Շաքեն հիշատակում է Կամբեճան-Կամբիզանից արևելք<sup>46</sup>։ Յակուտ ալ-Համավին Շաքե (Շաքա) նահանգը տեղադրում է Կուր գետի վրա, Թիֆլիսի մոտերքում<sup>47</sup>։ Այս տեղեկությունից կարելի է ենթադրել, որ խոսքը վերաբերում է Շաքե-Կամբեճանի հշխամությանը<sup>48</sup>։

**Եխնի (Խենի)։** «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունում հիշատակվում է Ալազան գետի վրա՝ Վիրքի հարևանությամբ։ Վիրքի հարևանությամբ հիշատակված մեկ այլ գավառից՝ Կամբեճանից հյուսիս, Ալազան գետի հյուսիսային ափին էլ ուսումնասիրողներն իրավացիորեն տեղադրում են Եխնի գավառը։ Եխնի գավառը տեղադրվում է ներկայիս Ջաքաթալայի շրջանում<sup>49</sup>՝ արևելքում Մուրղալ գետով բաժանվելով Բեխ գավառից։ Եխնիի տեղադրությունը Շաքեից հյուսիս-արևմուտք հաստատում է նաև Ղևոնդը Աղվանից գավառների թվարկման հերթականությամբ։ Ս. Երեմյանը անունը նույնացնում է վրացական Գանուխին՝ կապելով հենիոխների ցեղանվան հետ<sup>50</sup>, որը հասկածելի է։

**Բեխ։** Տեղադրվում է Կովկասյան լեռների ստորոտին, Ալազան գետի հյուսիսային ափին, Եխնիից հարավ, Շաքեի և Եխնիի միջև, Շաքեից բաժանված էր Կուրմուխչայ գետով։ Ընդգրկում էր ներկայիս Կախիի շրջանը<sup>51</sup>։ Նույնանում է Պտղոմեոսի Բակքիային<sup>52</sup>։ Բեխին

<sup>45</sup> Արաբական աղբյուրներ, հ. Բ, Իբն Ալ-Ասիր, թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 56; Արաբական աղբյուրներ, հ. Գ, էջ 574, 622, 651-652։

<sup>46</sup> Արաբական աղբյուրներ, հ. Գ, էջ 266։

<sup>47</sup> Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 84, հմտ. էջ 103։

<sup>48</sup> Արաբական աղբյուրներ, հ. Գ, էջ 274։

<sup>49</sup> Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 50։ Տե՛ս նաև Մակար եպյ. Բարխուտարեանցի տեղադրությունը (տե՛ս Մակար եպյ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր..., էջ 62)։

<sup>50</sup> Еремян С., Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, Вестник древней истории (այսուհետև՝ ВДИ), 1967, № 4, с. 49; Мусхелишвили Д., Из исторической географии..., с. 33.

<sup>51</sup> Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 44։ Ա. Հակոբյանը Բեխը տեղադրում է այժմյան Բելոկանիի և Լազոդեխի տարածքներում, իսկ Եխնին էլ՝ այժմյան Կվարելի քաղաքի շրջանում (տե՛ս Акопян А., Албания-Алуанк..., с. 98)։

<sup>52</sup> Ptol. V, 12, 3.

թերևս նույնանուն է նաև Անանուն Ռավեննացու Belalus-ը<sup>53</sup>։ Բեխը Հովհաննես Գաբեղենցու թղթում ( «Գիրք թղթոց»-ում և Մովսես Ղաթխուրանցու մոտ) հանդես է գալիս Բախաղատի եպիսկոպոսություն անվանումով<sup>54</sup>։ Ղևոնդը հիշատակում է Շաքեից հյուսիս-արևմուտք։

**Ղեղառու։** Պետք է լինի Գետառու, որը Պտղոմեոսի Գետառան է<sup>55</sup>։ ներկայիս Աղրիչայ։ Տեղադրվում է Շաքեից հարավ՝ Աղրիչայ, Ալազան, Ալիջանչայ (Սանի) և Կուր գետերի միջև<sup>56</sup>։ Մեր կարծիքով, Գետառու գավառին նույնանուն է նաև Ղևոնդի Գեղավու և «Աշխարհացոյց»-ի Գեգավու գավառը, որը Ս. Երեմյանը տեղադրել է այժմյան Աղ-սուի շրջանում՝ անունը տեսնելով Քյալվա կամ Գելաբու գյուղանվան մեջ<sup>57</sup>։ Սակայն դատելով այն իրողությունից, որ Ղևոնդը Գեղավուից հետո հիշատակում է Շաքեն, Բեխը, Խենին, Կամբեխճանը, այսինքն՝ հարավ-հյուսիս-արևմուտք շարքով, հետևաբար Գեղավուի՝ Ս. Երեմյանի առաջարկած տեղադրությունը չենք կարող ընդունել։ Միաժամանակ Ղևոնդի Գեղավու, Շաքե, Բեխ, Խենի, Կամբեխճան շարքը կրկնվում է «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ՝ Ղեղառու (Գետառու)-Շաքե-Բեխ-Կամբեխճան-Եխնի։ Մեր կարծիքով, Գետառու գավառի Գեղավու-Գեգավու անունն<sup>58</sup> ուղղակիորեն կապված է Գըվգավ քաղաքի անվան հետ (Գը(ւ)գավ-Գեգավ)։

Մենք քննեցինք «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ հասած միակ ծեռագրի մեջ հիշատակված մարզպանական Աղվանքի վարչական նկարագրությունը։ Համառոտ խմբագրությունները

<sup>53</sup> Еремян С., Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов по Tabula Peutingeriana, ВДИ, 1939, № 1, с. 89.

<sup>54</sup> Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 81-84; Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 122։ Ա. Հակոբյանը Բախաղատը նույնացնում է Ղերբենդից հարավ գտնվող Բելիջի բնակավայրին (այս և այլ նույնացումների մասին տե՛ս Акопян А., Албания-Алуанк..., с. 131, прим. 31)։

<sup>55</sup> Ptol. V, 12, 2.

<sup>56</sup> Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 47։

<sup>57</sup> Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 47; Еремян С., Страна «Махелония»..., с. 51. Մ. եպս. Բարխուտարեանցը Գեղավու գավառը նույնացնում է Կապադակին, գտնելով, որ վերջինս իր գեղեցիկ բնության և մեծ ու կլիմայի պատճառով կոչվել է Գեղավու, այսինքն՝ գեղեցիկ (տե՛ս Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր..., էջ 61, սնթ. 9)։

<sup>58</sup> Թերևս Պտղոմեոսի Տելաբան (V, 12, 2) է, որը վերականգնվում է Գելաբա (տե՛ս Акопян А., Албания-Алуанк..., с. 56)։

պահպանել են նոր գավառաձևումներ, որոնք ընդլայնում են մեր պատկերացումները Աղվանքի ընդհանուր վարչական կացության վերաբերյալ:

**Իմարծպանան:** Չնայած «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության երկու հրատարակություններում էլ հիշատակվում է մի դեպքում որպես մեկ վարչական միավոր Ոստանի Մարծպանը, մյուս դեպքում Ոստանի և Իմարծպանանի (բնագրում առանձին հիշատակված Իմարծ-ը, Պանանը պետք է կարդալ, անշուշտ, Իմարծպանան)․ միջև հայտնվել է Հաբանդը, միանում ենք մի շարք ուսումնասիրողների այն կարծիքին, որ Ոստանը և Իմարծպանանն առանձին վարչական միավորներ են. Ոստանը համապատասխանում է Աղվանից թագավորների մայրաքաղաք Կապադակին իր շրջանով, իսկ Իմարծպանանը՝ Աղվանից մարզպանների նստավայրին՝ Չողին: Հետևաբար, Աղվանից մարզպանության արևելյան հատվածի հյուսիսային ծովափնյա մասն ընդգրկված է Իմարծպանան-Մարզպանյանի մեջ, իսկ հարավային ծովափնյա հողերը՝ Ղաշտի Բալասականի կամ Իբազկանի մեջ: Ընդ որում, «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության առաջին տարբերակում Ղաշտի Բալասականը տեղադրված է Մարզպանյանից հարավ, իսկ երկրորդ խմբագրությունում՝ Իբազկանը՝ Կապադակից հարավ ընկած Քաղաց դաշտից արևելք: Այսպիսով, Իմարծպանանը համապատասխանում է Չողին, ներկայիս Դերբենդին<sup>59</sup>, որը մինչև 451 թվականն արդեն Սասանյանների իշխանության տակ էր<sup>60</sup>: Չողը Սասանյան մարզպանների նստավայրն էր, հետևաբար Աղվանից մարզպանության: Այսպես, Եղիշեն հիշատակում է ճորա մարզպանի մասին, որի անունը Սեբուխտ էր<sup>61</sup>: Պատմիչը գրում է նաև, որ Վարդանը Վրաց սահմանից պետք է հարձակվեր ճորա մարզպանի վրա, որ եկել էր Աղվանից եկեղեցիներն ավերելու<sup>62</sup>: Միաժամանակ Սեբուխտը, չմնալով ճորա կողմերում, անցնում է Կուր գետը և Վրաց

<sup>59</sup> Артамонов М., История хазар, Ленинград, 1962, с. 119-122; Кудрявцев А., Древний Дербент, Москва, 1982, с. 83-84.

<sup>60</sup> Եղիշէ, էջ 19, 25, 39, 87, 157 և այլն:

<sup>61</sup> Եղիշէ, էջ 149-150: Տե՛ս նաև Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 113-114: Ղազար Փարպեցու Նիխորական Սեբուխտն է (տե՛ս Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, բնական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1982, էջ 151):

<sup>62</sup> Եղիշէ, էջ 149:

սահմաններին մոտիկ խաղխաղ քաղաքի հանդեպ բանակ է դնում<sup>63</sup>։ Երկրորդ հիշատակությամբ արդեն հստակեցվում է Վիրքի և Աղվանքի սահմանը, իսկ Վիրքից արևելք արդեն Աղվանից մարզպանությունն էր, քանի որ Սեբուխտն, ըստ պատմիչի, ավերելու էր Աղվանից եկեղեցիները, այսինքն՝ Աղվանքն ինքնըստինքյան պատմիչի համար Սասանյաններին ենթակա երկիր էր, և խոսքը վերաբերում էր ոչ թե Աղվանքին, այլ Աղվանից եկեղեցիներն ավերելուն։ Պատահական չէ, որ Ճորա պահակից մինչև խաղխաղ Սեբուխտն անցնում է առանց դիմադրության հանդիպելու և շատ արագ։ Իսկ նման անցումը հնարավոր էր միայն հպատակ երկրով, և իրոք, Ճորա կողմերից մինչև Կուրն անցնելը Եղիշեի համար մեկ երկիր է, և խաղխաղն էլ նշում է սոսկ Աղվանից թագավորների ծնեռային նստավայր, որը Սեբուխտի իշխանության տակ էր, և տվյալ դեպքում պարսից մարզպանը պաշտպանում է իր մարզպանությունը։ Հետևաբար Ճորա մարզպանը պատմիչի համար նույն Աղվանից մարզպանն էր<sup>64</sup>, իսկ Եղիշեի այն տեղեկությունն էլ, թե պարսից զորքը պիտի հալածվեր Աղվանքից<sup>65</sup>, նշանակում է ոչ թե Աղվանքից՝ առանց Չողի, այլ հենց ամբողջ Աղվանքից, ներառյալ նաև Չողը։ Եղիշեի մեկ այլ տեղեկությունը, կարծում ենք, որ ոչ մի տարակարծությունների տեղիք չի տա։ 450 թվականի դեպքերի կապակցությամբ Վասակը պարսիկ մոզպետին առաջարկում է Սասանյան արքունիքին նամակ ուղարկել, որպեսզի Աղվանից աշխարհում գտնված տասը հազար այրուծին գա Հայաստան<sup>66</sup>։ Տասը հազար այրուծին այն ուժն էր, որը գտնվում էր պարսից մարզպանի անմիջական հրամանատարության տակ, որի կենտրոնատեղին Ճորա պահակի շրջանն էր։ Հետևաբար, Եղիշեն պարզ վկայում է, որ Աղվանքը մարզպանություն էր, իսկ վերը բերված տեղեկությունները ցույց տվեցին, որ մարզպանության կենտրոնը Չողն էր, որին տիրողը, բնականաբար, տիրում էր ամբողջ Աղվանքին, որը մինչև 461 թվականը պահպանում է սեփական թագավորությունը։ 451 թվականին՝ Ավարայրի ճակատամարտից հետո, Մուշկան-Նիսալավուրտը զորքով ուղարկվում է Աղվանից, Լիմաց, Ճղբաց, Հեձմատակների, Թավասպարների, Խիբիովան երկրները և այն

<sup>63</sup> Սույն տեղում, էջ 151։

<sup>64</sup> Акопян А., Албания-Алуанк..., с. 115-116.

<sup>65</sup> Եղիշե, էջ 151։

<sup>66</sup> Սույն տեղում, էջ 127։

ամրոցները, որոնք ավերել էր Հոնաց գունդը: Եղիշեն շարունակում է. «Որպէս և յոյժ իսկ տրտմեալ էր թագաւորն, ոչ միայն ընդ աւեր աշխարհացն և ընդ անկանել զօրացն, այլ ևս առաւել ընդ աւերել պահակին, զոր ի բազում ժամանակաց հազիւ ուրեմն կարացին շինել...»<sup>67</sup>: Ակնհայտ է, որ պարսից թագավորը տխրել էր այն երկրների համար, որոնք մինչ ապստամբությունը գտնվել են իր տիրապետության տակ, ինչպես և ճորա պահակը: Ուշադրության է արժանի նաև պատմիչի այն տեղեկությունը, որ Հոն Հեռանը Աղվանքում կոտորում է պարսից, տվյալ դեպքում մարզպանական, զորքերին<sup>68</sup>: Աղվանքի և Զողի անջատ լինելու մասին կարծես թե վկայում է Եղիշեի այն տեղեկությունը, որ Աղվանից հազարապետն ասում է, որ պարսից զորքը մտել է իրենց երկիրը<sup>69</sup>: Այս տեղեկությունը կարծես թե խոսում է այն մասին, որ Աղվանքը դեռևս մարզպանություն չէր, չնայած որ հայերի, վրացիների հետ հեծելազոր էր տալիս Սասանյան արքունիքին<sup>70</sup>: Այստեղ, սակայն, խոսքը վերաբերում է կրոնափոխության քաղաքականություն իրագործող այլ զորքերի և մոզերի՝ Աղվանք մտնելուն: Որ Աղվանքը, ինչպես և Հայաստանը, Վիրքը, Լիինքը մտել են Սասանյան Իրանի կազմի մեջ, վկայում է այն տեղեկությունը, որ մոզերը և պարսից զորքերը, բացի նշված երկրներից, պետք է մտնեին բոլոր այն տեղերը, որոնք պարսից իշխանության մեջ էին և ծածուկ քրիստոնեություն էին պաշտում<sup>71</sup>: Եղիշեն, խոսելով Աղվանից Վաչե թագավորի<sup>72</sup> ապստամբության մասին, գրում է, որ վերջինս չէր ուզում նորից պարսից ծառայության տակ մտնել, քանզում է ճորա պահակը և մասքութների (հոների) զորքը անցկացնում դեպի հարավ<sup>73</sup>: Տվյալ ժամանակ Ալանների դուռը (Ղարիալի կիրճը) նույնպես պարսից իշխանության ներքո էր<sup>74</sup>:

<sup>67</sup> Նույն տեղում, էջ 260:

<sup>68</sup> Նույն տեղում, էջ 271:

<sup>69</sup> Նույն տեղում, էջ 141: Հմմտ. էջ 157:

<sup>70</sup> Նույն տեղում, էջ 39:

<sup>71</sup> Նույն տեղում, էջ 103:

<sup>72</sup> Անունը պահպանվել է միայն Գյուտ Արաիեզացու «Թղթում» և «Վաչագանի վէպում», որոնցից վերցրել է Մովսես Դասխուրանցին՝ ավելացնելով Եղիշեից արտագրված հատվածում (տե՛ս Յակոբեան Ա., «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-Ձ դարերի Աղուանքում, - «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա-Երեւան, 2003, թիվ 1-12, էջ 74-75):

<sup>73</sup> Եղիշէ, էջ 399:

<sup>74</sup> Նույն տեղում: Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 16:

Վերջապես Չողի և Աղվանքի վարչական նույն իրողություն լինելը հաստատում է Ղազար Փարպեցին, համաձայն որի, Աղվանից և Հոնաց իշխանությունների միջև գտնվող ճորա պահակը հանձնվում է Վահանին<sup>75</sup>։ Ակնհայտ է, որ Չողը պատմիչի համար նույն Աղվանքն էր կամ ավելի ճիշտ նրա բաղկացուցիչ մասը։ Հետաքրքիր է, որ Ղազար Փարպեցու վկայությամբ Վասակն ասում է, որ ինքը Վրաց մարզպանն էր և Աղվանից դուռը իր ձեռքում է եղել<sup>76</sup>։ Աղվանից դուռը ճորա պահակն է, հետևաբար Վասակը մինչև Հայոց մարզպան նշանակվելը Վիրքի և Աղվանքի մարզպանն է եղել, և իրոք, Վիրքի ու Աղվանքի վարչական միավոր լինելու մասին վկայում է նաև սասանյան ժամանակաշրջանի կնիքներից մեկը (Arran ud Wirozān āmārgar = Առանի և Վիրքի համարկար)<sup>77</sup>, որը, թերև, թվագրվում է հենց V դարով։ Ուրեմն ճորա մարզպան կամ Աղվանից մարզպան հավասարազոր հասկացություններ են։ Աղվանից կաթողիկոսարանը մինչև Պարտավ տեղափոխելը գտնվել է Չողում<sup>78</sup>։ Չողը 428 թվականից հավանաբար մինչև VI դարի սկիզբը Աղվանից մարզպանության մայրաքաղաքն էր<sup>79</sup>։

**Ղաշտի Բալասական, Իրազկան**։ Գտնվել է Կուրի ստորին հոսանքի ձախտափնյակում՝ լայն առումով ընդգրկելով Աղվանքի արևելյան ծովափնյա կեսը<sup>80</sup>։

**Հողմաղ**։ Ղևոնդի Խողմազն է։ Ս. Երեմյանի կարծիքով, այժմյան Խաչմազն է, Վարդաշենի շրջանում<sup>81</sup>։ «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ Գետառու գավառը նշված է մինչև Սանի գետը (թերևս Ստրաբոնի Քանեսն է, XI, III, 2)։ Գետառու գավառից հետո հիշատակվում է Կապաղակ քաղաքը, որը գտնվել է Նիծ գյուղի մոտակայքում։ Հետևաբար Սանի (Ալիջանչայ) և Սեբոջ (Թուրիանչայ) գետերի միջև Խողմազի տեղադրությունը, կարծում ենք, տարակարծությունների տեղիք չի տալիս։

<sup>75</sup> Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց, էջ 155; Եղիշէ, էջ 157։

<sup>76</sup> Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց, էջ 197։

<sup>77</sup> Хуршудян Э., Армения и сасанидский Иран, Алматы, 2003, с. 230-231.

<sup>78</sup> Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 118-119, 320։

<sup>80</sup> Акопян А., Албания-Алуанк..., с. 118, 133.

<sup>81</sup> Նույն տեղում, էջ 102։ Տե՛ս նաև Խորիկյան Հ., Բաղասական աշխարհի տարածքը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2010, թիվ 2, էջ 150-168։

<sup>81</sup> Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 55։

**Քաղաց դաշտ:** Ս. Երեմյանը տեղադրում է այժմյան Աղդաշի և Մինգեչաուրի շրջաններում և նույնացնում վրացական աղբյուրների Քալաձորին<sup>82</sup>։ Մեր կարծիքով, Քաղաց դաշտը ընդգրկել է այժմյան Թուրիանշայ և Գյուկչայ գետերի ստորին հոսանքների հարթավայրային շրջանները։ «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ Կապադակը հիշատակվում է որպես քաղաք, որն իր շրջանով՝ Ոստանով մտնում էր Աղվանից մարզպանության մեջ։ 461 թվականին Աղվանից թագավորության վերացումից հետո Աղվանից Ոստանից՝ մայրաքաղաք Կապադակից, անջատվում է նրա քաղաքային տերիտորիայի հարավային հատվածը, որն էլ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունում հանդես է գալիս Քաղաց դաշտ, իսկ Ղևոնդի մոտ՝ Քաղա անվանումներով։ Մեր կարծիքով, Քաղաց դաշտի ճիշտ անվանումը Քաղաքադաշտ է՝ որպես Ոստան Աղվանից։ Աղվանից թագավորության վերացումից հետո Ոստան անունը պահպանվում է հյուսիսում՝ Կապադակ քաղաքի շրջանում, իսկ հարավում ժամանակի ընթացքում վարչական բաժանումների պատճառով Աղվանից ոստան գավառի նախկին հատվածի հարավային մասում Քաղաքադաշտ անունն ավելի գործածական է դառնում (հմմտ. Վաղարշապատի Քաղաքադաշտ անվանումը, Ոստան Ղվնա գավառը)։ Քաղա(քա)դաշտին ամենայն հավանականությամբ համապատասխանում է Ղասխուրանցու Աղբերդ գավառը<sup>83</sup>, այժմյան Աղդաշը։ Աղբերդը որպես Քաղաքադաշտ գավառի կենտրոն, հավանաբար, կոչվել է Քաղաքաբերդ, որից էլ առաջացել է Աղբերդը։

**Հաբանդ:** Ըստ Ս. Երեմյանի՝ գտնվել է Շամախի քաղաքի շրջանում<sup>84</sup>։ Մի դեպքում Հաբանդը հիշատակվում է Ոստանից (Կապադակից), մյուս դեպքում Մարզպանյանից (Զոդ) հետո։ Հետևելով Բ. Հարությունյանին՝ մենք ևս հակված ենք տեղադրելու այն Քաղաքադաշտից հյուսիս, Կապադակից հարավ-արևելք և արևելք, Մարզպանյանից հարավ, այսինքն՝ Գյուկչայ գետի վերին հոսանքի ձախափնյակի և Գըրդըման-չայ գետի վերին հոսանքի աջափնյակի

<sup>82</sup> Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 89։ Ստ. Կանայեանը Քաղան ուղղակիորեն կապում է Կապադակի՝ Ոստան-ի Մարզպանեանի հետ (տե՛ս Կանայեանը Ստ., Անյայտ գաւառներ հին Հայաստանի, Վաղարշապատ, 1914, էջ 172)։

<sup>83</sup> Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 304։ Աղբերդը ծեռագրերում հանդիպում է նաև տարրընթերցումներով՝ Ագբեդ, Աղբեդ և այլն (տե՛ս The history of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranc'i, translated by C. Dowsett, London, 1961, p. 197, n. 2)։

<sup>84</sup> Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 62։

միջև<sup>85</sup>: Հաբանդի հետ միգուցե կապված է Պլուտարքոսի հիշատակած Աբաս, Աբանտ գետը, որը նույնացվել է Ալազանին<sup>86</sup>:

Հեջեր, Հեջար: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ Հեջերի անունը պահպանվել է Ուջարի երկաթուղային կայարանի անվան մեջ. կոչվում էր նաև Դաշտի Բազկան և գրավում էր Շիրվանի տափարակի հիմնական մասը<sup>87</sup>: Ուսումնասիրողի կարծիքով, Պտղոմեոսի Գերրոս գետը համապատասխանում է Գըրդըման-չայ գետին, որը կոչվում էր Հեջերի, իսկ Հեջերի տունը տեղադրում է Շաքեի շրջանում, որի անունը պահպանվել է Ուջարիի անվան մեջ<sup>88</sup>: Ելնելով Ղևոնդի՝ Աղվանքի գավառների թվարկումից, որը սկսվում է Հեջարից, ապա Հեջարի տեղադրությունը Քաղադաշտից արևելք, Գյոկչայ գետի ստորին հոսանքում ընդունելի է: Կարելի է ենթադրել, որ Հեջարի գավառը առաջացել էր Քաղադաշտի բաժանումից: «Աշխարհացոյց»-ի հին օրինակներում հիշատակվում է Աղվանքի գավառներից էռօրը<sup>89</sup>, որը նույնացնում ենք Հեջարին (էջօր):

Աղվանից մարզպանության կազմում կային նաև փոքր պետություններ, որոնք 462 թվականից հետո դադարում են գոյություն ունենալ<sup>90</sup>: Բացի այդ, Աղվանից մարզպանությանն էին անցել նաև հայոց բնիկ երկրամասեր Ուտիքն ու Արցախը, որից հետո Աղվանից մարզպանության սահմանը հարավում հասել էր մինչև Երասխի գետագիծը<sup>91</sup>:

<sup>85</sup> Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ, Երևան, 2001:

<sup>86</sup> Տե՛ս, օրինակ, Акоян А., Албания-Алуанк..., с. 59:

<sup>87</sup> Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 62:

<sup>88</sup> Еремян С., Страна «Махелония»..., с. 56-57:

<sup>89</sup> «Աշխարհացոյց է դարու», էջ 17:

<sup>90</sup> Տե՛ս Акоян А., Албания-Алуанк..., с. 118-121:

<sup>91</sup> Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանման մասին տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան, Գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007, էջ 20-43:

**THE ADMINISTRATIVE DIVISIONS OF THE ALBANIAN MARZPANATE  
ACCORDING TO THE "ASHKHARHATSOYC" ("ARMENIAN GEOGRAPHY")**

The comprehensive investigation of the sources shows that the Albanian marzpanate was one of the largest administrative units in Kusti-kapkoh and had an important role in the political life of Transcaucasia. Many important and wrinkled issues on the administrative divisions and historical geography of the Albanian marzpanate were examined in the article, the elucidation of which has an important meaning for studying the history of the Sassanian Iran as well as obeying peoples.